

СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ЗА ПІДСУМКАМИ 2017 РОКУ.

Поліконфесійність українського суспільства

Станом на 2017 рік релігійна мережа України, за даними Міністерства культури України, нараховувала **35 919** організацій, що на 260 згромаджень перевищує минулорічні показники. З них **34 851 або 97 %** – *християнського спрямування*.

Відчутну більшість серед християн становлять православні. Сукупна *кількість православних утворень* на вище означену дату вимірювалася в **19 410** одиниць. Більшість об'єднань (**12 653 або 65 %**) перебуває у юрисдикції Української православної церкви (Московського патріархату), що юридично та адміністративно є складовою частиною Російської православної церкви; **5264** знаходяться у віданні Української православної церкви Київського патріархату; **1239** – Української автокефальної православної церкви. Всі інші осередки розподілені між низкою різних, але водночас проросійських православних інституцій Російська православна церква (закордонна), Російська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода), Російська православна старообрядницька церква (безпопівська згода), Російська древлеправославна церква (Новозибківська згода), Російська істинно-православна церква тощо.

Католицький напрям на українській конфесійній мапі презентований в основному Українською греко-католицькою церквою (**3562**) та Римсько-католицькою церквою в Україні (**1117**). Також діє Мукачівська єпархія Української греко-католицької церкви (**462**), котра має окремий статус і не підпорядковується главі УГКЦ.

Доволі потужно представлений в Україні *протестантизм*. Він об'єднує баптистські організації (**2987**), згромадження християн віри

євангелістської (2798), адвентистів (1081), Свідків Єгови (920), євангелістських християн (388), харизматичні структури (1441). Всього – 10 298 об'єднань.

Особливе місце посідають віросповідання української національної релігії, зокрема, Рідна Українська національна віра (РУНВіра), Духовний центр родового вогнища Рідної православної віри, Об'єднання релігійних громад рідновірів України, Церква українських язичників та ін., які стали інтенсивно поширюватися й розвиватися після відновлення державної незалежності України. Наприклад, РУНВіра є сучасним монотеїстичним віровченням і має близько 100 своїх громад у 19-и областях України.

Анексія Росією Криму відчутно позначилася на конфігурації *ісламу* у національному релігійному просторі. До прикладу, якщо на початку 2013 року Духовне управління мусульман Криму контролювало діяльність понад 900 осередків, то через чотири роки в силу різних політичних, юридичних, адміністративних обставин ця цифра зменшилася до 4 утворень. Нині переважна більшість мусульманських релігійних структур концентрується навколо Духовного управління мусульман України (114), 23 входять до складу Духовного управління мусульман України «УММА», а 20 – Духовного центру мусульман України. Функціонують також незалежні громади мусульман (77).

З-поміж іудейських релігійних організацій найчисельнішими є «Релігійний центр – об'єднання (федерація) хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних громад та організацій України» (125), Об'єднання іудейських релігійних організацій України (83), релігійні організації прогресивного іудаїзму (42).

Доповнює колорит української конфесійної карти функціонування різного роду релігійних меншин, зокрема, орієнталістських (буддизм, даосизм, Товариство свідомості Крішни, послідовники Шрі Чінмоя, Сахаджа-йога), саєнтологічних («Наука розуму», Церква саєнтології) тощо. Більшість із них є лояльними до Української Держави і національної культури.

Релігійний дайджест

З огляду на розбудову партнерської моделі державно-церковних відносин в контексті зміцнення національної безпеки, подолання міжконфесійних непорозумінь, необхідність розвитку міжнародної суб'єктності України, утвердження Української Помісної Православної Церкви заслуговують на відзнаку наступні події, що відбулися впродовж 2017 року.

26 січня 2017 р. – створення Всеукраїнської Ради релігійних об'єднань.

Її мета – залучення до справи духовного відродження України, посилення гуманістичних засад українського суспільства, координації міжконфесійного діалогу тощо потенціалу тих церков і деномінацій, які не представлені в уже діючих міжконфесійних інституціях, зокрема, Всеукраїнській Раді церков і релігійних організацій (ВРЦРО).

20 лютого 2017 р. – зустріч предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета з керівництвом Української Держави – Президентом України П. Порошенком, Прем'єр-міністром України В. Гройсманом, Генеральним прокурором України Ю. Луценком. Сторони обговорили роль духовенства Київського патріархату під час Революції Гідності, у протидії російській агресії, питання співпраці держави і церкви, перспективи перемовин УПЦ КП зі Вселенською патріархією стосовно визнання автокефалії українського православ'я.

15 березня 2017 р. – зустріч Прем'єр-міністра України В. Гройсмана із Вселенським патріархом Варфоломієм у Стамбулі. Йшлося про підтримку Константинополем Українського народу в умовах війни з Росією, а також зусилля Вселенської патріархії на ниві об'єднання українського православ'я.

13 травня 2017 р. – створення Священним синодом УПЦ КП Європейського та Російського екзархатів, що свідчить про істотне міжнародне розширення присутності церкви Київської традиції.

16 травня 2017 р. – зустріч Прем'єр-міністра України В. Гройсмана з Єрусалимським патріархом Теофілом III. Сторони обговорили питання відновлення міжцерковного діалогу в Україні.

Вересень 2017 р. – надання права приватним навчальним закладам визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності. Це право закріплене ст. 31 Закону України «Про освіту», ухваленого 5 вересня 2017 року.

Жовтень 2017 р. – офіційна реєстрація на материковій частині України Духовного управління мусульман Автономної Республіки Крим. Поява нової інституції пов'язана з необхідністю координації діяльності релігійних громад мусульман, котрі складаються переважно з кримських татар, та які вимушені були залишити Кримський півострів, анексований Росією.

24 листопада 2017 р. – створення при МЗС України Комісії для укладення конкордату (двосторонньої угоди) між Україною та Ватиканом.

7 грудня 2017 р. – прийняття Верховною Радою України змін до Податкового кодексу України, які скасовують перереєстрацію релігійних організацій та гарантують автоматичне внесення їх до Реєстру неприбуткових установ і організацій. Таким чином, конфесії домоглися певних преференцій у порівнянні з іншими суб'єктами неприбуткової діяльності в Україні.

Тенденції розвитку та проблеми конфесійного середовища

2017 рік чітко окреслив кілька важливих тенденцій і процесів у сфері суспільно-релігійних та державно-церковних відносин.

По-перше, мало місце зростання на міжнародній арені активності національно орієнтованої Української православної церкви Київського патріархату. Основні вектори її роботи – це налагодження діалогу з Вселенською патріархією, комунікація з європейськими політиками і чиновниками, використання майданчиків представницьких міждержавних інституцій для правдивого інформування про події в Україні. Зокрема, у січні

2017 року члени комісії УПЦ КП для діалогу із Вселенським патріархатом провели на Фанарі зустріч з уповноваженими особами Священного синоду Константинопольського патріархату. А в грудні минулого року відбулися перемовини патріарха Філарета з особистими представниками Вселенського патріарха Варфоломія – архієпископом УПЦ в США Даниїлом та єпископом УПЦ в Канаді Іларіоном. В обох випадках найперше йшлося про ситуацію в українському православ'ї. Окрім того, 4 лютого 2017 року суспільно-політична ситуація в країні, становище в анексованому Криму та окупованому Донбасі обговорювалися під час зустрічі патріарха Філарета з Надзвичайним і Повноважним послом Палестини в Україні Мохаммедом Касемом Аль-Асаадом. Невдовзі (9 лютого 2017 року) предстоятель УПЦ КП мав розмову з Надзвичайним і Повноважним послом Федеративної Республіки Німеччина Ернстом Вольфгангом. Йшлося про бойові дії на Сході країни, релігійну ситуацію в Україні та перспективи розвитку міжконфесійних відносин. У лютому та березні 2017 року архієпископ Чернігівський і Ніжинський Євстратій (УПЦ КП) відвідував Страсбург і Брюссель, де обговорив широке коло питань з представниками різних інституцій ЄС. А в квітні 2017 року предстоятель УПЦ КП розповів у своїй резиденції представникам ОБСЄ про поточну релігійну ситуацію в Україні, події на Сході країни, благодійну діяльність Київського патріархату тощо.

По-друге, переважаючою та визначальною залишалася **антиукраїнська складова в діяльності УПЦ (МП)**. Незважаючи на суспільний осуд попередніх років, єпископат і священнослужителі УПЦ (МП) продовжують демонструвати неповагу до захисників України, псувати імідж нашої держави на міжнародній арені, перейматися духовною опікою окупантів, пропагувати імперські цінності. Серед прикладів такого роду – паплюження пам'яті загиблого жовківчанина з боку настоятеля місцевого храму, відзначення свята на честь членів російської царської сім'ї Романових насельниками Почаївської Лаври, благословення Чорноморського флоту Росії та підрозділів прикордонної служби ФСБ, освячення ракетних

комплексів в анексованому Криму, звинувачення української влади за втручання у справи церкви на черговій сесії Міжпарламентської Асамблеї Православ'я в Римі (червень 2017 р.). 27 грудня 2017 року під час зустрічі звільнених українських бранців на харківському аеродромі державний гімн з української сторони не співав лише предстоятель УПЦ (МП) митрополит Онуфрій.

Є низка прикладів безпосередньої участі (навіть зі зброєю) священників Московського патріархату в терористичних бандитських формуваннях, надання монастирів і храмів для переховування зброї, вибухівки й самих терористів¹. Понад те, священники РПЦ і УПЦ (МП) навіть очолюють бандитські групи бойовиків², корегують артилерійські обстріли російських терористів по українських військових позиціях³, ведуть розвідувальну діяльність щодо дислокації військових частин Збройних Сил України⁴ тощо.

Покажемо є те, що СБУ та національна поліція розслідують понад 100 карних справ щодо церковнослужителів Московського патріархату, пов'язаних із війною Росії проти України⁵.

Таким чином маємо констатувати потужну *деструктивну діяльність московського патріархату*, його роль у розробці ідеології та організації впровадження проекту «русского міра» в Україні⁶. Адже УПЦ (МП) повністю підпорядкована московському керівництву, а це означає, що згідно зі статутом Російської православної церкви⁷ (невід'ємною частиною

---

¹ Тимчук Дмитро. Храми УПЦ МП на Донбасі служили складами зброї для російських військ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/ua/article/society/2016-07-04/hramyi-upts-mp-na-donbasse-slujili-skladami-orujija-dlya-rossijskih-voysk/5939>

² Російські терористи на службі в Московського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://informparalm.org.ua/rosijski-terorysty-na-sluzhbi-v-moskovskogo-patriarhatu/>

³ Корректировал "арту": священник УПЦ МП сбежал в Россию после службы "ДНР"[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/crime/06837-korrektiroval-artu-svyaschennik-upts-mp-sbezhal-v-rossiyu-posle-sluzhbyi-dnr.htm>

⁴ Там само

⁵ За попами УПЦ МП стоять не скажені жінки, а російські танки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/za_porami_upts_mp_stoyat_ne_skazheni_zhinki_a_rosiyski_tanki_n911246

⁶ Україна та проект "русского мира". Аналітична доповідь НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1594/>

⁷ Устав Русской Православной Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/document/133114/>

якої вона є) УПЦ (МП) виконує всі розпорядження та вказівки саме Москви.

Не зважаючи на останні маскувальні дії Московського патріархату щодо УПЦ(МП) на архієрейському соборі РПЦ (29.11–02.12.2017 р.), УПЦ(МП) залишається ще більш жорстко підпорядкованою Москві⁸.

Антиукраїнські діяння УПЦ (МП) зумовлені ще й тим, що власне сама **РПЦ має підписані угоди з Міністерством оборони РФ, МВС РФ, ФСБ, Федеральною прикордонною службою, ФАПСІ, Головним управлінням козачих військ при Президентові РФ, Міністерством освіти РФ та іншими державними установами Росії⁹**, що зобов'язує її працювати на захист інтересів держави-агресора. В цих угодах Московського патріархату чітко вказано: «Стороны осуществляют обмен информацией и опытом по вопросам, представляющим взаимный интерес»¹⁰.

Все це значною мірою впливає не лише на стан духовно-ціннісних орієнтацій українських громадян, а й прямо *підриває національну безпеку держави*. Наприклад, добре відомо, що наявність військово-релігійних служб у багатьох країнах і характер виконуваних ними завдань обумовлює те, що вони займаються не тільки задоволенням релігійних потреб, але й уведені до системи ідеологічно-психологічного впливу на весь особовий склад військ, незалежно від світоглядної орієнтації кожного воїна. *Релігійне виховання, є складовою системи бойової і морально-психологічної підготовки військовослужбовців та підпорядковане основному завданню – підтриманню високого духовно-патріотичного й бойового потенціалу військ.*

⁸ В Устав Русской Православной Церкви внесены изменения, касающиеся Украинской Православной Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5074448.html>

⁹ Соглашения РПЦ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libelli.ru/athe_act/aggreem.htm;
Договор "О сотрудничестве Министерства образования Российской Федерации и Московской патриархии Русской Православной Церкви" г. Москва, 2 августа 1999 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://humanism.al.ru/ru/articles.phtml?num=000019>;

РПЦ ФСБ МП. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://retrans.in.ua/%D1%80%D0%BF%D1%86-%D1%84%D1%81%D0%B1-%D0%BC%D0%BF/>

¹⁰ Соглашение о сотрудничестве между Министерством здравоохранения Российской Федерации и Русской Православной Церковью. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4124569.html>

Це особливо важливо для України нині в умовах агресії Росії та на шляху адаптації до стандартів НАТО. Капеланські служби мають показати нове розуміння ролі та місця армії в демократичній державі, а військовику дати розуміння того, що невід'ємними рисами військового професіонала є національна самосвідомість, патріотизм, висока моральність ґрунтована на ґрунті історії, традицій та культури Українського народу.

По-третє, тривала подальша зміна юрисдикційної підпорядкованості громадами УПЦ (МП) на користь УПЦ КП. Географія подібних переходів не обмежувалася якимось одним або кількома регіонами, а охоплювали всю країну. Найбільше парафій перейшло до Київського патріархату на Тернопільщині та Івано-Франківщині. Переходи також були зафіксовані на Сумщині, Харківщині, Хмельниччині, Чернігівщині тощо. Як і в попередні, 2014-2016 роки, зростання УПЦ КП відбувалося значною мірою за рахунок переходу громад УПЦ (МП), негативне відношення до якої з боку частини власних вірян і священнослужителів обумовлене колабораціонізмом цієї церкви з агресором.

По-четверте, на тимчасово окупованих територіях Донеччини і Луганщини та в анексованому Криму проросійською владою здійснювалася дискримінація на релігійному ґрунті. Об'єктом переслідувань були переважно структури УПЦ КП, протестантські згромадження та віруючі патріоти-мусульмани більшістю з кримськотатарського середовища. Останніх за спротив російській агресії найчастіше звинувачують у підтримці екстремістських ісламістських угруповань на зразок «Хізб ут-Тахрір», заборонених законодавством РФ. Київському патріархату перешкоджають у діяльності, оскільки він займає послідовну державно-національну українську позицію, духовно підтримуючи весь народ, а особливо українських воїнів. Наприкінці серпня 2017 року російська окупаційна влада навіть блокувала кафедральний собор УПЦ КП у Сімферополі. Наслідуючи приклад Росії, терористи «ЛНР» заборонили діяльність Свідків Єгови, інкримінуючи їм зв'язок з СБУ та неонацистськими угрупованнями. Мали місце випадки, коли

баптистським пасторам забороняли в'їзд до «ДНР». Російські спецслужби відслідковують діяльність католицьких осередків у Криму та у «ДНР» і «ЛНР». Безперешкодно на тимчасово окупованих територіях функціонують лише структури УПЦ (МП), оскільки вони перетворилися на частину офіційної ідеології та політики окупаційної влади.

По-н'яте, 2017 рік вкотре підтвердив усталену традицію – Церква відноситься до тих суспільних інститутів, яким найбільше довіряють українські громадяни. За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у жовтні минулого року, рівень довіри до Церкви засвідчили 64,4 % опитаних. Жодний із ключових державних інститутів не спромігся навіть наблизитися до подібного показника. (Президентові України довіру висловили 24,8 % респондентів, Кабінету Міністрів України – 19,8 %, Верховній Раді України – 13,8 %).

Характерно, що за роки війни Росії проти України значно зріс рівень довіри і підтримки Української православної церкви Київського патріархату. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, що входить до Європейської асоціації дослідників громадської думки і маркетингу (ESOMAR), *44% православовіруючих відносять себе саме до Української православної церкви Київського патріархату. Водночас до Української православної церкви (Московського патріархату) причислили себе лише 13% наших співгромадян.*

За іншими соціологічними опитуваннями серед людей, які вірять в Бога, 60% є прихильниками Української православної церкви Київського патріархату, а лише 24% – Української православної церкви (Московського патріархату). Цікавим і показовим є той факт, що серед релігійного населення України *Московський патріархат вже не має більшого впливу за Київський патріархат навіть на Сході та Півдні нашої країни.* Як показують соціологічні дослідження компанії «Тейлор Нельсон Софрез Україна» (TNS в Україні), що є представником світового лідера в галузі маркетингових

досліджень – компанії TNS, лише на Півдні України УПЦ (МП) зберігає найвищий для себе показник близько 36%.

Висновки і порядок денний для України

- Одним із основних підходів до побудови сучасних взаємин Української Держави і релігійних організацій повинен бути концепт раціонального партнерства. Адже гуманітарна складова національної безпеки нашої держави вимагає для забезпечення дієвої духовно-гуманітарної та морально-психологічної підтримки українських громадян використання всього потенціалу політичного, дипломатичного, культурного та інформаційного секторів.

- В умовах війни з Росією значною перешкодою на шляху до ефективної толерантної співпраці Української Держави і релігійних організацій постає УПЦ (МП), що є структурною частиною Російської православної церкви та потужним механізмом Москви для реалізації політики й ідеології «русского міра» щодо України.

- Серед православних церков, котрі діють в Україні, винятковим джерелом загрози національним інтересам та національній безпеці держави виступає УПЦ (МП). Оскільки саме середовище УПЦ (МП) вирізняється здатністю культивувати сепаратистські настрої, підтримувати окупантів і терористів та продукувати конфліктогенну атмосферу в українському суспільстві.

Враховуючи означені події, процеси та тенденції, істотне значення для розбудови партнерської моделі державно-конфесійних відносин в контексті зміцнення національної безпеки, залагодження міжцерковних непорозумінь, прискорення отримання автокефалії українським православ'ям матиме здійснення наступних заходів у рамках державної політики.

- Верховній Раді України прийняти відповідні зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що запровадять в Україні систему двохсторонніх договорів (за зразком конкордатів), котрі будуть регулювати взаємовідносини між державою і релігійними організаціями. Такі механізми діють у багатьох країн Європи, де створені умови для паритетної співпраці між суб'єктами договорів на благо своїх народів.

- Підготовка профільним міністерством за сприяння експертної спільноти консолідованого проекту Концепції державно-конфесійних відносин та подання його на розгляд Верховної Ради України. Мета документа – запропонувати адекватну нинішній ситуації модель державно-церковної взаємодії, у відповідності з якою в подальшому відбуватиметься синхронізація законодавства у сфері свободи совісті і свободи релігії.

- Ухвалення Парламентом законопроекту № 4128 від 23.02.2016 р. «Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (щодо зміни релігійними громадами підлеглості)», яким передбачено правове врегулювання процедури переходу релігійної громади із однієї юрисдикції в іншу. Нормативно-правовий акт покликаний упереджувати напругу у міжцерковних та міжконфесійних відносинах.

- Прийняття Верховною Радою України законопроекту № 5309 від 26.10.2016 р. «Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». Нормативно-правовий акт спрямований на зміцнення державної безпеки, суверенітету України, забезпечення суспільства повною і достовірною інформацією. Це також покладе край введенню в оману мільйонів віруючих українців і

міжнародної громадськості та сприятиме нормалізації відносини між православними церквами в Україні.

- Запрошення від імені Глави Держави Вселенського патріарха Варфоломія до України у липні 2018 року з нагоди відзначення на державному рівні 1030-річчя хрещення Русі-України. Такий крок засвідчуватиме готовність найвищого державного керівництва продовжувати традицію діалогу з Константинополем та розраховувати на його сприяння у вирішенні проблеми розділення українського православ'я.

- Створення на базі Міністерства культури України комунікаційної платформи з пошуку шляхів утвердження Української Помісної Православної Церкви. Подібний дискусійний майданчик у якості координаційного центру спроможний консолідувати зусилля розрізаних груп (в тому числі й у складі УПЦ (МП)), котрі підтримують або схвально сприймають ідею помісності українського православ'я.

- Залучення до складу українських дипломатичних місій, котрі беруть участь в роботі міжнародних представницьких організацій (ООН, ОБСЄ, ПАРЄ) представників УПЦ КП та УГКЦ з огляду на їхню державницьку позицію та з метою розширення можливостей для спростування на зовнішньополітичній арені неправдиву інформацію стосовно ситуації у релігійному (зокрема, православному) середовищі України, тиражовану російською пропагандою.

- Для уніфікації Збройних Сил України зі стандартами НАТО та правового забезпечення організації капеланських служб Міністерству юстиції України, Міністерству оборони України, Міністерству культури України та Міністерству охорони здоров'я України разом з іншими зацікавленими відомствами необхідно розробити, а Верховній Раді України прийняти Закон України «Про службу капеланів» і відповідні зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

- Вжиття підрозділами МВС та СБУ невідкладних заходів щодо попередження антиукраїнської діяльності з боку духовенства УПЦ (МП) та

проросійськи орієнтованих квазіцерковних громадських структур в різних регіонах України, зокрема на Буковині, Донбасі, Волині, Закарпатті, Запоріжжі, Одещині, Рівненщині та особливо у прифронтній зоні. Клірики промосковської церкви, щодо яких зафіксовані факти розпалювання міжконфесійної ворожнечі, зневажання національних символів, пропаганди ідей «руського міра», мають бути притягнуті до відповідальності згідно чинного законодавства.

- Реалізація комплексного (дипломатичного, організаційного, інформаційно-медійного тощо) сприяння з боку держави об'єктивно назрілому конституюванню Української Помісної Православної Церкви із центром у столиці України м. Києві, що вповні відповідає як нормам церковного, так і міжнародного права.

Такий комплекс політико-правових заходів значно пришвидшить нейтралізацію викликів і загроз, котрі несе Україні агресивна зовнішня політика Росії засобами й механізмами Московського патріархату. Також це значно поліпшить суспільно-політичну ситуацію і співпрацю держави та релігійних організацій, наближаючи українське суспільство до кращих стандартів європейського та світового співтовариства.

В.В. Токман, С.І. Здіорук

Відділ гуманітарної безпеки

Національного інституту стратегічних досліджень